
De positie van de vvd in het Nederlandse partijstelsel:

Invloedrijk maar excentrisch?

PAUL LUCARDIE

Inleiding

Vergeleken met andere liberale partijen in Europa wint de vvd relatief veel kiezers, telt zij veel leden en neemt zij veelvuldig deel aan het landsbestuur. Dit is geenszins vanzelfsprekend, vooral daar zij zich ideologisch niet in het centrum maar duidelijk op de rechterflank positioneert. Veel van haar zusterpartijen staan dicht bij het politieke midden in hun land en genieten toch minder invloed, terwijl ze volgens gangbare coalitietheorieën juist vaker ‘op de wip’ zouden kunnen zitten en coalities maken of breken. Voor de vvd zou opschuiven naar het midden echter wel eens een riskante strategie kunnen zijn. Deze merkwaardige situatie vormt het uitgangspunt voor deze bijdrage.¹ Eerst wordt kort de plaats van de vvd in het Nederlandse partijstelsel van verschillende kanten belicht, om ten slotte enige vergelijkingen met andere landen te maken en mede aan de hand daarvan mogelijke ontwikkelingen in de toekomst te schetsen.

Excentrische positie

Voor de meeste kiezers is de belangrijkste manier om politieke partijen in te delen nog steeds een lijn van links naar rechts. Hoewel maar weinig burgers desgevraagd deze begrippen trefzeker kunnen omschrijven, ordenen ze toch de meeste partijen bijna altijd op dezelfde wijze: eerst sp en GroenLinks, dan pvda, d66, cda en ten slotte de vvd. Alleen over de kleine christelijke partijen en over nieuwe partijformaties bestaat minder overeenstemming. In 2002 en 2003 plaatsten de meeste kiezers de ChristenUnie en de sgp tussen cda en vvd in en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) rechts van de vvd.² In 2006 bleek de ChristenUnie verder naar het midden opgerukt te zijn en nu tussen d66 en cda geplaatst te worden, terwijl de Partij voor de Vrijheid (pvv) van Geert Wilders ongeveer

de plaats van de LPF had overgenomen.³ De volgorde van de grote partijen is sinds 1971 nauwelijks veranderd, zo blijkt uit het kiezersonderzoek dat sinds dat jaar regelmatig gehouden werd.⁴

De meeste politicologen hebben weinig moeite om deze lijn te interpreteren: 'links' staat voor een meer gelijke verdeling van inkomen, kennis en macht, een sterke openbare sector en een actief ingrijpende overheid; 'rechts' voor meer vrijheid, markteconomie en minder overheid, vooral op sociaal-economisch gebied.⁵ Sinds kort zou 'links' ook staan voor culturele openheid en erkenning van andere culturen als gelijkwaardig (cultureel relativisme), terwijl 'rechts' assimilatie aan de dominante cultuur nastreeft.⁶ Deze interpretatie vindt steun in systematische inhoudsanalyses van verkiezingsprogramma's. Hiervoor worden verschillende methoden gebruikt, die echter globaal hetzelfde beeld opleveren: SP, GroenLinks en PVDA bieden duidelijk linkse programma's aan, de christelijke partijen zoeken het midden op – waarbij overigens de ChristenUnie soms links van het midden terechtkomt – en de VVD kiest voor een duidelijk rechts programma.⁷

Ook deze conclusie geldt niet alleen voor recente verkiezingsprogramma's, maar ook voor die uit de vier voorgaande decennia. Alleen als men verder teruggaat dan 1967 wordt het beeld minder scherp. Met name in de jaren 1948-1959 blijkt de VVD soms (in haar programma's) rechts ingehaald te worden door de Christelijk-Historische Unie (CHU) of de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de twee protestantse partijen die in de jaren zeventig samen met de Katholieke Volkspartij (KVP) samensmolten in het CDA.⁸ Met enig recht kon de politiek leider van de VVD in die periode, Pieter Oud, zijn partij dan ook aanduiden als een 'centrum partij' tussen de PVDA en de 'rechterzijde' in.⁹ Met de 'rechterzijde' bedoelde Oud zoals toen gebruikelijk de confessionele partijen. In de strijd voor geestelijke vrijheid trok de VVD destijds één lijn met de PVDA tegenover de confessionele partijen. Op sociaal-economisch gebied echter stonden VVD en confessionele partijen doorgaans aan dezelfde kant, tegenover de PVDA die op dit gebied niet veel van vrijheid moest hebben. Deze sociaal-economische strijd was 'de tegenstelling van onze dagen', stelde Oud vast.¹⁰ Daaruit vloeit logisch voort dat de VVD dus in de belangrijkste politieke kwesties van die tijd al aan de rechterkant stond. De strijd om geestelijke vrijheid en de daarmee verbonden schoolstrijd hadden weliswaar het partijstelsel in Nederland gedomineerd in haar eerste ontwikkelingsfase (ongeveer van 1870 tot 1918), maar waren met de zogeheten 'Pacifictie' van 1917 zo niet beslecht, dan toch wel zeer gekalmeerd.¹¹ Confessionele partijen bleven ook daarna wel streven naar begrenzing van de geestelijke en culturele vrijheid op grond van

christelijke normen en waarden, maar achteraf gezien kan men dat toch (soms heftige) achterhoedegevechten noemen. Oud was dan ook bereid tot verregaande samenwerking met de twee protestantse partijen, die immers op sociaal-economisch gebied nog dichterbij de vvd stonden dan de kvp. In het spoor van de in de oorlog omgekomen liberale voorman Ben Telders hoopte hij hiermee een ‘derde macht’ te vormen naast kvp en pvda.¹² De arp en chu toonden echter weinig belangstelling voor dit plan. Wel bleken ze vanaf 1959 in beginsel bereid met vvd én kvp een regeringscoalitie te vormen. Liberaal-confessionele coalities zouden centrum-linkse coalities van confessionelen en sociaal-democraten tot 1994 regelmatig afwisselen. In dat jaar kwam vooral door druk van d66, door gebrek aan alternatieven en ook door ideologische veranderingen binnen de sociaal-democratie, een paarse coalitie van vvd, d66 en pvda tot stand.¹³ De programmatische positie van de vvd had zich in de jaren negentig echter niet wezenlijk gewijzigd.

Ook de opvolgers van Oud bleven zich niettemin verzetten tegen de indeling van de vvd aan de rechterkant van het politieke spectrum. De meeste Kamerleden van de vvd plaatsten aan het eind van de twintigste eeuw hun eigen partij ook liever in het midden. Dat deden overigens eveneens Kamerleden van het cda en van de kleine christelijke partijen: partijen die door de meeste kiezers toch ook rechts van het midden geplaatst worden.¹⁴ Niettemin lieten de politieke opvattingen van Kamerleden over belangrijke vraagstukken als inkomensbeleid en medezeggenschap, maar ook kernenergie en openbare orde, zich duidelijk op een links-rechtsschaal ordenen. Gewone partijleden van de vvd bleken minder moeite te hebben dan de politici om zichzelf rechts van het midden te plaatsen: in een onderzoek van de Leidse universiteit onder partijleden in 1999 deed meer dan tachtig procent van de ondervraagde vvd-leden dat.¹⁵ Ook de overgrote meerderheid van de vvd-kiezers ziet zichzelf anno 2006 duidelijk als rechts.¹⁶

Zoals al bleek uit de woorden van Oud, werden de termen ‘links’ en ‘rechts’ in het verleden en heden lang niet altijd in dezelfde betekenis gebruikt.¹⁷ Tijdens de Franse Revolutie en de eerste helft van de negentiende eeuw stond ‘links’ (*la gauche*) niet zozeer voor sociaal-economische als voor politieke gelijkheid: volkssoevereiniteit en republikeinse democratie, terwijl ‘rechts’ (*la droite*) een sterke monarchie of een aristocratisch bestuur wilde handhaven.¹⁸ Later in de negentiende eeuw kwam de verhouding tussen kerk en staat centraal te staan, vooral in de strijd over het (gestaag uitbreidende) onderwijs: links wilde kerk en staat scherp scheiden en dus via de overheid openbaar of

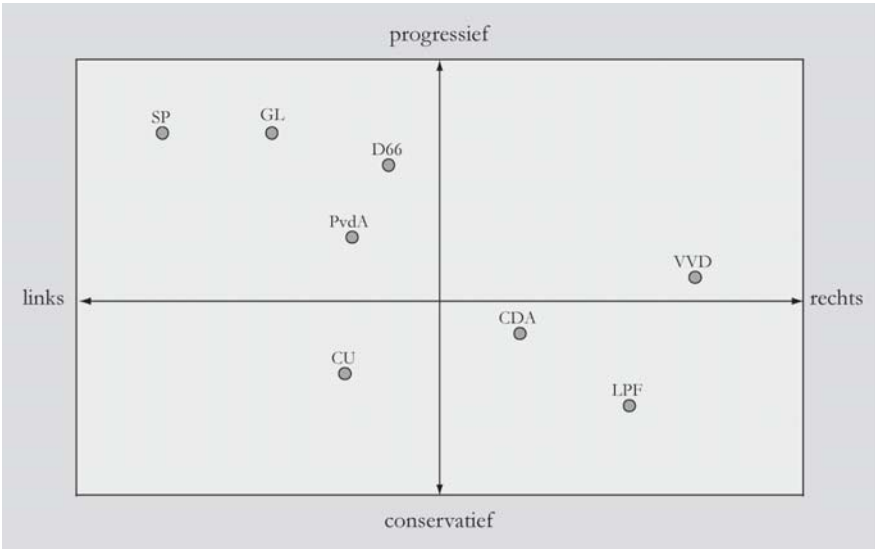
godsdienst-neutraal onderwijs aanbieden, rechts eiste bijzonder onderwijs (bij voorkeur op christelijke grondslag). In Nederland werden zodoende in de eerste helft van de twintigste eeuw alle confessionele partijen (ARP, CHU, KVP en zo voort) ‘rechts’ genoemd en zowel liberalen als socialisten dus ‘links’.¹⁹

Deze tegenstelling speelt nog steeds een rol in de Nederlandse politiek, maar wordt nog zelden met de termen links en rechts verbonden. Vaak onderscheidt men naast de primaire, sociaal-economische scheidslijn in de politiek nog een tweede, ethisch-religieuze dimensie. Het gaat dan niet alleen over de grondslag van het onderwijs, maar vooral ook over vraagstukken als euthanasie, abortus, prostitutie en drugs. Zijn burgers vrij om hiervoor te kiezen en moet de overheid hierbij neutraal blijven, zoals de ‘vrijzinnige’, ‘libertaire’ of ‘neutralistische’ stroming meent; of moet de overheid proberen door middel van verboden en andere regels christelijke of anderszins religieuze waarden en normen te handhaven, zoals de confessionele of ‘autoritaire’ stroming wil? De Amsterdamse politicologen Paul Pennings en Hans Keman noemen deze standpunten ‘progressief’ respectievelijk ‘conservatief’. Conservatieven verdedigen in hun optiek echter niet alleen de traditionele moraal, maar ook de nationale cultuur en economische groei, terwijl progressieven meer belang hechten aan multiculturele waarden en milieubehoud.²⁰ CDA en ChristenUnie zijn duidelijk conservatief (in deze betekenis), D66 en GroenLinks uitgesproken progressief, terwijl PVDA en VVD gematigd progressief of gematigd conservatief genoemd kunnen worden (zie figuur 1a).

Andere politicologen (vooral aan de Universiteit van Twente) maken een – hiermee gedeeltelijk samenvallend – onderscheid tussen ‘materialisten’, die welvaart en orde centraal stellen, en ‘post-materialisten’, die meer waarde hechten aan politieke participatie, vrijheid van meningsuiting en milieu.²¹ VVD en CDA blijken dan voornamelijk materialistische kiezers aan te trekken, terwijl het electoraat van GroenLinks, PVDA en D66 meer uit post-materialisten bestaat. De Leidse vakgenoten Huib Pellikaan, Tom van der Meer en Sarah de Lange zien naast de ethische dimensie een tegenstelling tussen multicultureel individualisme en unicultureel communitarisme oftewel ‘gemeenschapsdenken’. Laatstgenoemde tegenstelling speelde volgens hen vooral in de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 een dominante rol, toen Pim Fortuyn de aanval opende op het tot dan toe heersende multiculturalisme en (in hun ogen) ijverde voor een ‘unicultureel’ Nederland.²² Behalve GroenLinks en D66 schoven vervolgens alle andere partijen in de aanloop naar de verkiezingen van 2003 enigszins in deze richting op (zie figuur 1b).

Figuur 1a. Het Nederlandse partijstelsel in kaart gebracht

a. De visie van Pennings en Keman

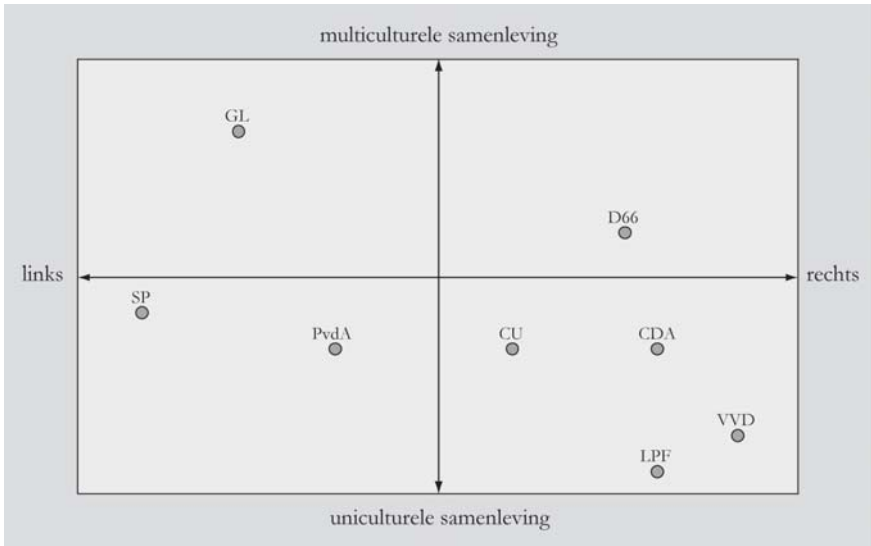
Bron: Paul Pennings en Hans Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 51-68, p. 59.

Ook de vvd nam afstand van het multiculturalisme – Gerrit Zalm, die de in dit opzicht nogal gematigde Hans Dijkstal als partijleider was opgevolgd, verklaarde in januari 2003 onomwonden dat 'dertig jaar integratiebeleid is mislukt'.²³ In 2006 leek de partij deze kwestie echter in haar verkiezingsprogramma en campagne grotendeels te vermijden, wat de pvv ongetwijfeld meer ruimte bood om zich hiermee te profileren.²⁴ In de analyse van Pennings en Keman schoof de vvd in 2002 van een licht progressieve naar een licht conservatieve positie. In ethisch-religieus opzicht bleef de vvd echter aan de neutralistische of libertaire kant staan, ook al vond over een onderwerp als abortus wel eens een pittige discussie binnen de partij plaats.²⁵

Samenvattend: politicologen kennen de vvd op grond van hun programma-analyses een tamelijk excentrische positie in het Nederlandse partijstelsel toe, met name op sociaal-economisch gebied. Kiezers en partijleden doen dat

Figuur 1b. Het Nederlandse partijstelsel in kaart gebracht

b. De visie van Pellikaan, Van der Meer en De Lange

Bron: H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 23-50, p. 42.

ook. Op andere, meer culturele dimensies verschillen de politicologen van mening over de positie van de liberalen: in het midden tussen progressief en conservatief of dichter bij de uniculturele pool en ver van multiculturalisme (zie figuren 1a en 1b).

Invloed

Ondanks deze afstand tot het politieke midden staat de VVD niet vaak buitenspel in de Nederlandse politiek. Tussen 1948 en 2008 zat ze 21 jaar in de oppositie en 39 jaar in de regering (zie tabel 1).

Alleen KVP en CDA waren vaker aan de macht. Vanuit het perspectief van de (politicologische) coalitietheorie is dit feit nogal verrassend, aangezien de VVD op grond van haar positie en omvang eerder een 'ondergeschikte speler' dan een 'dominante speler' genoemd moet worden.²⁶

Tabel 1. Regeringscoalities in Nederland (1948-2007)

Periode	Partijen (en aantal ministers)	Minister-President
1948 – 1952	KVP (6), PVDA (5), CHU (2), VVD (1)	Drees (PVDA)
1952 – 1956	KVP (6), PVDA (5), CHU (3), ARP (2)	Drees (PVDA)
1956 – 1958	PVDA (5), KVP (5), CHU (3), ARP (2)	Drees (PVDA)
1958 – 1959	KVP (8), CHU (4), ARP (3)	Beel (KVP)
1959 – 1963	KVP (6), VVD (3), ARP (2), CHU (2)	De Quay (KVP)
1963 – 1965	KVP (6), VVD (3), ARP (2), CHU (2)	Marijnen (KVP)
1965 – 1966	KVP (6), PVDA (5), ARP (3)	Cals (KVP)
1966 – 1967	KVP (8), ARP (5)	Zijlstra (ARP)
1967 – 1971	KVP (6), ARP (3), VVD (3), CHU (2)	De Jong (KVP)
1971 – 1972	KVP (6), ARP (3), VVD (3), CHU (2), DS'70 (2)	Biesheuvel (ARP)
1973 – 1977	PVDA (7), KVP (4), ARP (2), PPR (2), D66 (1)	Den Uyl (PVDA)
1978 – 1981	CDA (10), VVD (6)	Van Agt (CDA)
1981 – 1982	CDA (6), PVDA (6), D66 (3)	Van Agt (CDA)
1982	CDA (10), D66 (5)	Van Agt (CDA)
1982 – 1986	CDA (8), VVD (6)	Lubbers (CDA)
1986 – 1989	CDA (9), VVD (5)	Lubbers (CDA)
1989 – 1994	CDA (7), PVDA (7)	Lubbers (CDA)
1994 – 1998	PVDA (5), VVD (5), D66 (4)	Kok (PVDA)
1998 – 2002	PVDA (6), VVD (6), D66 (3)	Kok (PVDA)
2002 – 2003	CDA (6), LPF (4), VVD (4)	Balkenende (CDA)
2003 – 2006	CDA (8), D66 (2), VVD (6)	Balkenende (CDA)
2006 – 2007	CDA (9), VVD (7)	Balkenende (CDA)
2007 – ?	CDA (8), ChristenUnie (2) PVDA (6)	Balkenende (CDA)

Bron: Parlementair Documentatiecentrum (www.parlement.com)

Toch kan bepaald niet gezegd worden dat de liberalen ‘voor spek en bonen’ aan de regering deelnamen. Pennings en Keman stellen vast dat de regeringsverklaringen in de periode 1948-1989 niet erg ver afweken van het programma van de vvd voor de voorafgaande verkiezingen – verrassend genoeg zelfs wanneer de partij in de oppositie belandde.²⁷ Onderzoek van de Britse politicoloog Robert Thomson naar het sociaal-economisch regeringsbeleid in de periode 1986-1998 laat zien dat de vvd als regeringspartij meer dan de helft van haar program (vijftig tot zeventig procent) en als oppositiepartij ruim veertig procent van haar wensen geheel of gedeeltelijk gerealiseerd zag.²⁸ In veel gevallen (ruim

tachtig procent) stemden deze wensen overeen met die van het CDA, wat een deel van het succes zou kunnen verklaren.²⁹

De vvd neemt dus een excentrische maar invloedrijke positie in het Nederlandse partijstelsel in. Dat klinkt als een paradox. Hierbij moeten echter enige kanttekeningen gemaakt worden. In de eerste plaats moet men ‘excentrisch’ niet verwarren met ‘extreem’. De vvd is geen extreem-liberale of libertarische partij die alles aan de vrije markt wil overlaten en de overheid slechts de handhaving van veiligheid en justitie toe wil vertrouwen. Bovendien is zij in de praktijk vrijwel altijd een betrouwbare partner gebleken, die in coalities tot compromissen bereid is.

In de tweede plaats moet de ideologische of programmatische afstand tussen de vvd en haar frequentste regeringspartner, het CDA, niet overdreven worden. Kiezers gaven het CDA in 2003 gemiddeld positie 6,7 en de vvd 7,5 op de links-rechtsschaal (van 1 tot 10); in 2006 plaatsten ze het CDA iets verder naar rechts waardoor het verschil nog kleiner werd.³⁰ Samen kregen deze twee partijen in het verleden meestal de stem van een meerderheid van de Nederlandse kiezers – al is dat sinds 1994 minder vaak het geval.

In de derde plaats genoot de vvd doorgaans niet alleen de steun van één à twee miljoen kiezers, maar ook van invloedrijke personen en organisaties in Nederland. Werkgeversorganisaties spraken zich weliswaar zelden direct en openlijk voor haar uit, maar bleken doorgaans wel dezelfde opvattingen toegedaan als de liberalen, zo leert een uit de tweede helft van de jaren tachtig daterende vergelijking van publicaties van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (vno) en haar voorganger, het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (cswv) enerzijds en de vvd anderzijds.³¹ Volgens de sociaal-geograaf Jos van Hezewijk, die zich specialiseert in eliteonderzoek, zou iets meer dan de helft van de invloedrijkste mensen in Nederland in de jaren tachtig vvd stemmen.³²

Al met al lijkt de vvd verzekerd van een invloedrijke positie in het Nederlandse bestel, ook al zijn daar het afgelopen decennium met de opkomst van concurrenten ter rechterzijde als de LPF en vervolgens de pvv wat barsten in gekomen. Liberale partijen in enigszins verwante Europese landen genieten veelal minder invloed. Een vergelijking – in vogelvlucht – met deze zusterpartijen werpt nog meer licht op de bijzondere positie van de vvd in Nederland.

Liberale partijen elders in Europa

De positie van de vvd in het Nederlandse partijbestel is weliswaar niet uniek maar toch vrij uitzonderlijk, wanneer we die vergelijken met andere liberale

partijen in Europa. Als uitgangspunt daarbij dient de lijst van partijen die zijn aangesloten bij de Liberale Internationale en bij de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR); om praktische redenen valt de nadruk hier op liberale partijen in West-Europa.³³ Het merendeel van deze 65 respectievelijk vijftig partijen is relatief klein, gemeten in zetels en kiezers, vergeleken met de vvd. In Europa kunnen alleen de Vlaamse Liberalen en Democraten (vld) en de Waalse *Mouvement Réformateur* (MR), het Deense *Venstre* ('Links'), de Finse *Keskusta* (Centrumpartij), de Luxemburgse *Demokratesch Partei* (Democratische Partij, DP) en de Sloveense *Liberalerna Demokracije Slovenije* (LDS) zich, door de bank genomen, qua omvang meten met de Nederlandse liberalen, (uiteraard schommelt de omvang van het electoraat in elk land enigszins). De Britse *Liberal Democrats* overtreffen sinds kort zelfs de vvd in stemmenpercentage, maar niet in zetels – ten gevolge van het Britse kiesstelsel dat de twee grootste partijen feitelijk nogal bevoordeelt.³⁴ Buiten Europa trekken de liberalen in Australië en in Canada evenals de *Min Jin Dang* of *Minchu chinpu tang* (Democratische Progressieve Partij) van Taiwan vaak nog meer kiezers, maar de Australische *Liberal Party* is geen lid van de Liberale Internationale. Dat is evenmin de ook nogal grote *Jiyu Minshu-to* (Liberaal-Democratische Partij) van Japan.

Vergelijkt men de posities in het partijstelsel van deze liberale partijen, dan kan men grofweg drie categorieën onderscheiden:

1. liberale partijen die duidelijk rechts van het midden staan en vaak een belangrijke rol spelen in centrum-rechtse regeringscoalities;
2. liberale partijen in het politieke midden of iets links van het midden, die even goed (of nog beter) aan een centrum-linkse coalitie als aan een centrum-rechtse coalitie deel kunnen nemen;
3. gepolariseerde (dichotome) partijstelsels, waarin liberalen verspreid zijn over de twee blokken en doorgaans geen zelfstandige rol spelen.

De vvd behoort onmiskenbaar tot de eerste categorie, evenals de Waalse MR. Deze twee partijen hebben doorgaans nauwelijks concurrentie aan de rechterzijde van het spectrum te duchten – al is daar voor de vvd verandering in gekomen met de opkomst van de LPF en sinds 2006 de PVV. Partijen als het Deense *Venstre*, de Luxemburgse DP en de Zwitserse *Freisinnig-Demokratische Partei* (FDP, in Franstalig Zwitserland *Parti Radical-Démocratique*, PRD genoemd) staan eveneens rechts van het midden, maar ondergaan – vooral sinds de jaren negentig – ook concurrentie van nationalistische of populistische

partijen (soms ‘extreem-rechts’ genoemd) zoals de *Danske Folkeparti* (DFP, Deense Volkspartij), de *Alternativ Demokratesch Reformpartei* (ADR) en de *Schweizerische Volkspartei* (SVP, Zwitserse Volkspartij).³⁵ *Venstre* heeft daarnaast als concurrent de *Konservative Folkeparti* (KF, Conservatieve Volkspartij), die vroeger rechts van haar stond maar onlangs naar het midden ging opschuiven en in feite ook een liberale partij is geworden.³⁶ De partijen in deze eerste categorie genoten veelal de steun van ongeveer twintig procent van het electoraat, maar moeten door de concurrentie van de nationalisten soms fors inleveren. De Zwitserse FDP viel in 2007 terug van 18 procent naar 15,5 procent, terwijl de SVP naar 31 procent steeg.³⁷ Het Deense *Venstre* verloor in 2005 en 2007 eveneens, maar bleef met 26 procent nog net de grootste partij in het land, terwijl de DFP slechts van 12 naar 14 procent klom.³⁸ De Waalse Liberalen werden in 2007 de grootste partij in hun regio, al wonnen ze op nationaal niveau slechts 12 procent van de stemmen. Zij hebben tot dusver weinig last van rechtse concurrenten, gezien de organisatorische en electorale zwakte van het *Front National* in Wallonië, terwijl hun Vlaamse zusterpartij in 2007 niet alleen moest concurreren met de Christen-Democraten en het Vlaams Belang, maar ook nog met een rechtse afsplitsing van de VLD, de Lijst-Dedecker.³⁹

De partijen in de tweede categorie moeten het doorgaans met minder kiezers doen. In de meeste gevallen zitten ze ingeklemd tussen een grotere sociaal-democratische partij aan hun linkerkant en een ongeveer even grote conservatieve of christen-democratische partij ter rechterkant. In deze situatie bevinden zich gewoonlijk de Britse *Liberal Democrats*, het Noorse *Venstre*, het Deense *Radikale Venstre* (ruim een eeuw geleden afgesplitst van *Venstre* en toen inderdaad een radicale linkse partij), D66 in Nederland, de Hongaarse *Szabad Demokraták Szövetsége* (SZDSZ, Alliantie van Vrije Democraten) en de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP). De Britten kunnen wat electorale aanhang betreft wedijveren met de grootste partijen uit de eerste categorie, maar blijven in zetelstal een kleine partij. De Duitse FDP moest in 2005 met krap tien procent van de stemmen genoeg nemen.⁴⁰ Sinds kort lijkt ook de Sloveense LDS zich links van het midden te positioneren, wat haar electoraal vooralsnog verlies lijkt te brengen.⁴¹ De Canadese *Liberal Party* hoort ook in deze categorie thuis, al maakt haar pragmatisme het vaak moeilijk haar ideologisch te plaatsen. Zij heeft daarbij het geluk dat de sociaal-democraten in dat land nooit tot een grote partij zijn uitgegroeid en veel linkse kiezers dus op de Liberal Party stemmen – daartoe aangemoedigd door het kiesstelsel dat naar Brits voorbeeld grote partijen zwaar bevoordeelt.⁴² In zekere zin lijkt het Canadese partijstelsel

op dat van veel Europese landen honderd jaar geleden, toen ook hier liberalen de linkerkant van het spectrum domineerden en socialisten nog nauwelijks meetelden, terwijl conservatieven of confessionelen rechts van het midden stonden.

Partijen zitten overigens niet per se vastgenageld aan hun positie. Neigden de Vlaamse liberalen in de afgelopen jaren naar het midden, in het verleden bevonden ze zich duidelijk rechts daarvan, terwijl de FDP sinds kort juist weg lijkt te lopen van het midden om de *Christlich Demokratische Union Deutschlands* (CDU) rechts in te halen.⁴³ De Luxemburgse DP was vanouds eveneens in een linker- en rechtervleugel verdeeld en kon zich soms ook naar het midden verplaatsen.⁴⁴

Liberaal partijen in de derde categorie, de gepolariseerde partijstelsels, hebben over het algemeen weinig keus: ze moeten zich aansluiten bij één van de twee blokken en hun zelfstandigheid geheel of grotendeels opgeven. Ze worden daartoe gedwongen door het kiesstelsel, maar vaak ook door een lange voor-geschiedenis van diepgaande politieke en maatschappelijke conflicten, waarbij het niet alleen ging over verdeling van rijkdom en meer of minder staatsinter-ventie in de economie, maar ook om het politieke bestel als zodanig. Linkse republikeinen, communisten en anarchisten stonden af en toe met de wapens in de hand tegenover rechtse monarchisten en fascistten – in Frankrijk (1870, 1944), Griekenland (1944-1949, 1967-1974), Spanje (1936-1939) en Italië (1944). In laatstgenoemd land wisten de liberalen hun zelfstandigheid ook bij de overgang van monarchie en fascistisch regime naar de Eerste Republiek nog te bewaren, maar zij raakten pas echt in de knel bij de overgang naar de Tweede Republiek in het laatste decennium van de twintigste eeuw. De *Partito Liberale Italiano* (PLI, Italiaanse Liberale Partij), die in de periode 1948-1994 vaak meeregeerde met de christen-democraten en zodoende ook ‘besmet’ raakte met het corruptievirus, verdween in 1994 bijna geruisloos van het toneel.⁴⁵ Een groot deel van haar aanhang sloot zich daarop aan bij de nieuwe partij van ondernemer Silvio Berlusconi, *Forza Italia* (‘hup, Italië’), die met enkele andere partijen een ‘vrijheidspool’ (*Polo della libertà*) in het partijstelsel vormde en zich in haar beginselverklaring niet alleen op liberale maar ook op sociaal-democratische en ‘liberaal-katholieke’ waarden baseerde.⁴⁶ Na enige aarzeling trad *Forza Italia* niet toe tot de ELDR (en evenmin tot de Liberale Internationale), maar tot de van oorsprong christen-democratische Europese Volkspartij. De links-liberale *Partito Repubblicano Italiano* (PRI, Republikeinse Partij) wist haar zelfstandigheid wel min of meer te handhaven, aanvankelijk binnen het linkse

en later binnen het rechtse blok, maar leidt toch duidelijk een noodlijdend bestaan.⁴⁷

De Franse liberalen kwamen al eerder voor een dergelijke keuze te staan. Het presidentiële stelsel van de Vijfde Republiek en het kiesstelsel bevorderden reeds in de jaren zestig de polarisatie van het partijstelsel. De meeste liberalen steunden president Charles de Gaulle en zijn gaullistische beweging, al trachtten ze daarbij enige zelfstandigheid te bewaren. Diverse pogingen om een liberale middenpartij van de grond te krijgen – al dan niet in samenwerking met christen-democraten en andere ‘centristen’ – boekten hooguit kortstondig succes. De in 1997 opgerichte *Démocratie Libérale* (DL, Liberale Democratie) sloot zich vijf jaar later reeds aan bij de centrum-rechtse regeringspartij, de *Union pour un Mouvement Populaire* (UMP, Unie voor een Volksbeweging).⁴⁸ Deze doorgaans strak (en van bovenaf) geleide beweging beschouwt zichzelf als bundeling van gaullisten, christen-democraten, liberalen en onafhankelijken.⁴⁹ In 2007 werd opnieuw een poging gedaan een liberale partij op te richten, maar het is de vraag of deze *Parti Social Libéral Européen* een langer leven beschoren zal zijn. Links-liberale ‘Radicalen’ gingen intussen steeds nauwer samenwerken met de socialisten. Anno 2007 telt Frankrijk zodoende geen partij die lid is van de Liberale Internationale of van de ELDR.

Ook Portugal en Griekenland kennen geen liberale partijen die deel uitmaken van de Europese of mondiale liberale organisaties, terwijl in Spanje alleen een regionale partij is aangesloten, de *Unió Mallorquina* (Mallorcaanse Unie). Ook Oostenrijk – in de jaren twintig van de vorige eeuw eveneens verscheurd door een burgeroorlog – kent slechts een zwakke liberale partij, *Liberales Forum*, die sinds 1999 niet meer in het nationale parlement (*Staatsrat*) vertegenwoordigd is. Dat komt echter vooral omdat de grotere *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ) onder leiding van Jörg Haider sinds 1986 een steeds minder liberale en meer nationalistische koers ging varen, die haar weliswaar veel nieuwe kiezers opleverde, maar er ook toe leidde dat zij (sinds 1993) niet meer welkom is in de Liberale Internationale en evenmin in de ELDR.⁵⁰

Over de toekomst van de VVD in het Nederlandse partijstelsel

De positie van de VVD lijkt stevig verankerd in het Nederlandse partijbestel: enigszins excentrisch, rechts van het midden, maar niet extreem. Partijstelsels veranderen echter steeds sneller, ook in Nederland. Kiezers wisselen vaker van partij. Nieuwe partijen kunnen in korte tijd grote aantallen kiezers van gevestigde partijen weglokken, zoals de LPF in 2002 en de PVV in 2006. Welke

scenario's tekenen zich dan af voor de vvd, uitgaande van de zojuist geschetste patronen in andere landen en de bestaande politieke tegenstellingen?

Het weinig benijdenswaardige lot van de Franse en Italiaanse liberalen lijkt voor de vvd niet weggelegd. Nederland kent niet de diepe tegenstellingen tussen republikeinen en monarchisten die in Zuid-Europa tot een scherpe tweedeling geleid hebben. Ons kiesstelsel draagt ook niet bij tot een tweedeling, en alle pogingen om het een heel klein beetje in die richting te hervormen zijn tot nog toe op een mislukking uitgelopen. En ten slotte speelde polarisatie onder Nederlandse verhoudingen juist de vvd in de kaart, vooral wanneer zij erin slaagt daarbij het initiatief te nemen, zoals onder leiding van Hans Wiegel (1971-1982) en Frits Bolkestein (1990-1998). Hun opvolgers, Ed Nijpels en Joris Voorhoeve, respectievelijk Hans Dijkstal, Gerrit Zalm en Mark Rutte, hadden daar duidelijk meer moeite mee.

Het tweede scenario is minder onwaarschijnlijk, maar niet veel aantrekkelijker voor de Nederlandse liberalen. D66 heeft evenals andere partijen in deze categorie doorgaans weinig profijt getrokken uit zijn positie in het midden van het spectrum. Ook de kiezers van de vvd leken het meestal weinig te waarderen wanneer hun partij voorzichtige schreden naar het politieke centrum zette, zoals onder leiding van Molly Geertsema in 1971 en onder Dijkstal in 2002 – ook al zal de gouvernementele instelling en bedaagde stijl van deze leiders daar mogelijk ook toe hebben bijgedragen.⁵¹

Blijft over het derde scenario: in feite de huidige positie van de vvd, veilig op de rechterflank van het partijstelsel. Uiteraard is geen enkele positie onaan-tastbaar. Het CDA wedijvert met de vvd om gematigd-rechtse kiezers en verder naar rechts lonken de pvv en de door Rita Verdonk in oktober 2007 opgerichte beweging Trots op Nederland (TON). Daarbij spelen andere, namelijk culturele, dimensies ook een rol. Volgens de politicoloog Sebastiaan van der Lubben zou een combinatie van een gematigd rechts sociaal-economisch beleid met vrij scherp uniculturalisme de beste electorale kansen bieden.⁵²

Het in 2006 door de vvd geleden verlies is niet in strijd met deze analyse. Het kan ongetwijfeld voor een belangrijk deel aan verdeeld leiderschap (de strijd tussen Rutte en Verdonk om het lijsttrekkerschap) toegeschreven worden: vanouds een kwetsbaar punt voor de Nederlandse liberalen – en niet alleen voor hen. Maar daarnaast kon of wilde Rutte zich in de campagne niet unicultureel opstellen – hij liet dat voornamelijk aan de rechtse concurrenten Marco Pastors en Geert Wilders over.⁵³ Met Verdonk als lijsttrekker was dat vermoedelijk anders gelopen; volgens peilingen zou de vvd dan meer zetels hebben gewonnen – al moet men dit soort scenario's met een korrel zout

nemen.⁵⁴ Dat geldt uiteraard a fortiori voor peilingen die TON eind 2007 minstens vijftien zetels beloven in de Tweede Kamer, terwijl die partij op dat moment nog nauwelijks van de grond gekomen is. Zet deze trend zich door, dan zal dit de vvd opnieuw voor een duivels dilemma plaatsen. Moeten de liberalen de Verdonk-aanhangers terugwinnen met een harde uniculturalistische campagne – en de mogelijke coalitiepartners CDA en D66 (om maar te zwijgen van de PVDA) van zich vervreemden? Of laat de vvd zich verder naar het midden dringen door het verlies van haar uniculturalistische rechttervleugel, waardoor ze in de categorie van de liberale middenpartijen belandt die doorgaans electoraal minder succesvol zijn? De Amerikaanse politicologe Bonny Meguid laat zien dat een gevestigde partij die de denkbepelden van nieuwe partijen overneemt minder kans loopt kiezers te verliezen dan een *mainstream* partij die de eisen en issues van nieuwkomers negeert of afwijst.⁵⁵ Uit electoraal lijfsbehoud zou de vvd dus weinig ruimte moeten laten tussen haar positie en die van Wilders, en daarvoor desnoods regeringsdeelname opofferen. Dan zou zij echter haar positie als excentrische én invloedrijke partij in gevaar kunnen brengen. Zo ver is het echter nog niet! Het is heel goed mogelijk dat TON voor de verkiezingen (die nu in mei 2011 verwacht worden) in duigen valt en dat de vvd dankzij krachtig leiderschap haar huidige, enigszins excentrische maar niet extreme én invloedrijke positie in het partijstelsel ook in de komende jaren weet te behouden.

Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat, Amsterdam, 1992; Jan van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994; R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam, 1997; en S. Duidink, *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.

⁸ G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag/Groningen, 1992. Zie voor een aanvulling: idem, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1997), no. 6, pp. 266-272. Verder publiceerde de Teldersstichting ook: G.A. van der List en P.G.C. van Schie red.,

Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940, Assen/Maastricht, 1993.

⁹ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988.

¹¹ G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995.

¹² P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen/Den Haag, 1995.

¹³ *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988.

¹⁴ Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.

¹⁵ Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994.

¹⁶ Martijn van der Kooij, *Annelien Kappeyne van de Coppello. Strijdvaardig en eigenzinnig*, Wageningen, z.j. [2006].

Noten bijdrage Paul Lucardie

¹ Deze bijdrage bouwt voor een belangrijk deel voort op: P. Lucardie en G. Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-142.

² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 98.

³ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188.

⁴ Zie P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partijpolitieke context', in: Jacques Thomassen, Kees Aarts en Henk van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, pp. 167-186.

⁵ Zie P. Pennings en J.E. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, pp. 118-144.

⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 177-180. Met enige moeite zou men ook deze nieuwe inhoud van de begrippen als een variant op hetzelfde thema kunnen beschouwen, name-

lijk gelijkwaardigheid versus ongelijkwaardigheid; zie N. Bobbio, *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Rome, 1995 (tweede druk), pp. 99-114.

⁷ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 23-50; P. Penning en H. Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *idem*, pp. 51-68.

⁸ I. Budge en H.-D. Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping of party policy movement', in: Ian Budge e.a. red., *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*, Oxford, 2001, pp. 19-50.

⁹ P.J. Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht. Openingsrede van Prof. Mr. P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de V.V.D. op 19 en 20 maart 1954*, Den Haag, 1954, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹¹ J.T. Minderaa, 'Pacifisering en democratisering in Nederland rond 1918', in: R.A. Koole red., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op Nederlandse politieke partijen*, Houten, 1989, pp. 49-65.

¹² Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht*, pp. 3-4; zie ook H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: J.W. Brouwer en P. van der Heijden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

¹³ Zie onder meer: P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, Amsterdam, 2005, pp. 62-70; F. Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar paars?', in: P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*,

Kampen, 1995, pp. 174-180; M.S. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De politieke geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003, pp. 289-291.

¹⁴ H. Pellikaan en J. de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1998, pp. 165-186.

¹⁵ J. van Holsteyn en R. Koole, 'Georganiseerd liberalisme. Enkele bevindingen van een onderzoek onder VVD-leden', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 1, pp. 8-18; zie ook R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief: kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124, p. 111.

¹⁶ Van de VVD-kiezers in het Nationaal Kiezersonderzoek van 2006 plaatste driekwart zich duidelijk rechts van het midden (posities 7-10 op de schaal van 0 tot en met 10), bijna een kwart positioneerde zich in het midden (4-6) en slechts een enkeling links van het midden; volgens herberekening van de gegevens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, p. 282.

¹⁷ Zie het diepgravende werk van de Canadese politicoloog J. Laponce, *Left and right: the topography of political perceptions*, Toronto, 1981; voor een meer skeptische visie zie I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969.

¹⁸ Zie onder meer: J. Defrasne, *La gauche en France de 1789 à nos jours*, Parijs, 1989, pp. 6-33; R. Rémond, *Les droites en France*, Parijs, 1982, pp. 46-83; het begrip 'rechts' kreeg in Frankrijk later en meer in reactie tegen 'links' een politieke betekenis.

¹⁹ Bijvoorbeeld in: A.J.M. Cornelissen, *Beginselen der Nederlandsche politieke par-*

tijen, Nijmegen, 1935, pp. 64-74; de schrijver erkent dat de tegenstelling tussen zij die 'het positieve Christendom als grondslag ook voor het staatkundig leven' aanvaarden en zij die dat niet doen met de pacificatie van 1917 aan betekenis verloren heeft, maar gebruikt haar toch als belangrijkste indeling, vóór de tegenstellingen over economische ordening en over nationalisme versus internationalisme (*ibidem*, 76-97).

²⁰ Pennings en Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003', pp. 54-56.

²¹ P. van Wijnen, 'Ideologische oriëntaties en stemgedrag', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, pp. 139-151.

²² Pellikaan, Van der Meer en De Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', pp. 30-40; overigens was alleen Pellikaan duurzaam met de Leidse universiteit verbonden, zijn twee coauteurs waren promovendi. Zie voorts: C.J. Klop, 'Waarden en normen: nieuwe scheidslijn?', in: Bovens, Pellikaan en Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, pp. 122-145; M. Bovens, 'Het communitarisme als catch-all stroming', in: *idem*, pp. 146-164.

²³ *Trouw*, 6 januari 2003.

²⁴ Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 97-119; VVD, 'Voor een samenleving met ambitie', in: H. Pellikaan e.a. red., *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten Generaal 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's*, Amsterdam, 2006, pp. 581-593.

²⁵ In 1976 stemde de meerderheid van de liberale Eerste Kamerfractie tegen een initiatief-wetsvoorstel dat het VVD-Tweede

Kamerlid A. Geurtsen samen met PvdA'er H. Roethof had ingediend; zie M.J. Hartgerink, 'Abortuswetgeving', in: *Liberaal Reveil*, 21 (1979), no. 1, pp. 17-20; voorts: E. Sijjes, 'De VVD en de "emancipatie van de vrouw"', in: *Mededelingen van de subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen*, 48 (1984), pp. 48-54.

²⁶ P. van Roozendaal en D. Otten, 'Party centrality and government membership: a comparative analysis of the degree of centrality of political parties and government membership in twelve western multi-party democracies', in: *Acta Politica*, 31 (1996), no. 2, pp. 115-137; zie ook: N. Schofield, 'Coalition politics: a formal model and empirical analysis', in: *Journal of Theoretical Politics*, 7 (1995), no. 3, pp. 245-281.

²⁷ Pennings en Keman, "Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', pp. 137-138.

²⁸ R. Thomson, 'Het partijmandaat. Verkiezingsbeloftes en regeringsdaden op sociaal-economisch terrein in Nederland, 1986-1998', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, pp. 153-179; zie ook R. Thomson, *The party mandate: election pledges and government actions in the Netherlands, 1986-1998*, Groningen, 1999.

²⁹ Thomson, 'Het partijmandaat', p. 159.

³⁰ Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 98; Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', p. 185.

³¹ A.P.M. Lucardie, 'Van ondernemerspartij tot volkspartij? De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, pp. 151-169.

³² J. van Hezewijk, *De top-elite van Neder-*

land. Leefwijze en familierelaties, ondernemingen en dubbelfuncties van de meest in-vloedrijke mensen van ons land, Amsterdam, 1986, p. 55; de auteur baseert zijn beschrijving voornamelijk op 150 interviews die hij hield met ondernemers, bankiers, politici, hoge ambtenaren en hoogleraren.

³³ Zie www.liberal-international.org/editorialIndex.asp?ia_id=523 (8 juni 2007) respectievelijk www.eldr.org/images/upload2/en_all.pdf (23 augustus 2007).

³⁴ Stephen D. Fisher, 'United Kingdom', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1282-1291.

³⁵ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement'; zie ook: S.M.H. Janssen, 'Das Parteiensystem Luxemburgs', in: O. Niedermayer, R. Stöss en M. Haas red., *Die Parteiensysteme Westeuropas*, Wiesbaden, 2006, pp. 321-329; A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Idem*, pp. 397-419; H.P. Kriesi, *Le système politique suisse*, Parijs, 1995, pp. 129-163; C. Steffen, 'Die Parteiensysteme Dänemarks, Norwegens und Schwedens', in: *Idem*, pp. 67-108.

³⁶ G. Ivaldi, 'Les partis libéraux scandinaves. Unité et diversité du courant libéral au Danemark, en Finlande, en Norvège et en Suède', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel, 2002, pp. 141-178.

³⁷ www.parlament.ch/homepage/wahlen-2007/wahlen-2007-nr/ (23 oktober 2007); tot 1999 trok de FDP meer kiezers dan de SVP; zie A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Die Parteiensysteme Westeuropas*, pp. 397-419.

³⁸ L. Bille, 'Denmark', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8 (dec.), pp. 1084-1093; www.electionre-

sources.org/dk/2007.php (27 november 2007).

³⁹ www.verkiezingen2007.belgium.be/nl/cha/results/results_graph_etop.html (10 oktober 2007); over het Waalse Nationaal Front zie P. Delwit, 'The Belgian National Front and the question of power', in: P. Delwit en Ph. Poirier red., *Extrême droite et pouvoir en Europe*, Brussel, 2007, pp. 141-166.

⁴⁰ T. Poguntke, 'Germany', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1110-1119.

⁴¹ D. Fink-Hafner, 'Slovenia', in: *European Journal of Political Research*, 44 (2005), no. 7/8, pp. 1179-1187.

⁴² Zie over de liberalen in Canada: G. Horowitz, 'Conservatism, Liberalism and Socialism in Canada. An Interpretation', in: H.G. Thorburn en A. Whitehorn red., *Party Politics in Canada*, Toronto, 2001 (achtste druk), pp. 90-106; H.G. Thorburn, 'Perspectives on the Structure and Dynamics of the Canadian Party System', in: *idem*, pp. 148-162; Stephen Clarkson, 'The Liberal Party of Canada: Keeping its Grip on Power by Pragmatism over Principle', in: *idem*, pp. 231-247.

⁴³ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement', p. 42; zie ook J. Biliel, 'Les transformations du libéralisme en Flandre: les Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD)', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 199-225; voorts D. Doering, 'Which way to go? About the Freie Demokratische Partei', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure*, pp. 99-120.

⁴⁴ Ph. Poirier, 'Quelle(s) identité(s) politique(s) pour le parti démocratique luxembourgeois?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 247-262.

⁴⁵ S. Colarizi, *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Rome, 1997, pp. 781-782.

⁴⁶ Forza Italia, 'Carta dei valori', www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeiva-lori.pdf (15 juli 2005).

⁴⁷ Colarizi, *op.cit.* 782-783; Partito Repubblicano Italiano, 'La Storia', www.pri.it/html/Home%20pri.html (20 augustus 2007).

⁴⁸ Zie A. Massart, 'Y a-t-il un parti libéral en France?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 75-92.

⁴⁹ Union pour un Mouvement Populaire, 'Charte des valeurs', www.u-m-p.org/site/index.php/ump/l_ump/nos_valeurs/charte_des_valeurs (20 augustus 2007).

⁵⁰ Zie G. Voerman, 'De kruistocht tegen Jörg Haider. De VVD, de Liberale Internationale en de FPÖ', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 3, pp. 107-114; K.R. Luther, 'The Freiheitliche Partei Österreichs: protest party or governing party?' in: E.J. Kirchner red., *Liberal parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 213-251; en K.R. Luther, 'The FPÖ: From Populist Protest to Incumbency' in: P.H. Merkl and L. Weinberg red. *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, Londen, 2003, pp. 191-219. Na het tumultueuze vertrek van Haider in 2005 is de FPÖ wel iets kleiner maar bepaald niet liberaler geworden.

⁵¹ Zie ook Lucardie en Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', pp. 129-132.

⁵² S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66.

⁵³ Aldus Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne', p. 111; en J. Kleinnijenhuis en

J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan', eveneens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 120-138, in het bijzonder p. 130.

⁵⁴ Volgens het bureau van Maurice de Hond zou de VVD met Verdonk als lijsttrekker 28 in plaats van 22 zetels gewonnen hebben (*de Volkskrant*, 23 november 2006).

⁵⁵ B. Meguid, 'Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', in: *American Political Science Review*, 99 (2005), no. 3, pp. 347-359.

Noten bijdrage Henk te Velde

¹ Hans Wiegel, 'VVD heeft echte leider nodig', *Dagblad De Pers*, 13 april 2007.

Het ging om Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007.

² Toen Stikker de leider van de CHU, Hendrik Willem Tilanus, vroeg of hij aan een liberale partij moest beginnen, antwoordde deze: 'Dat moet u zeker doen, want de liberale richting is er altijd geweest. Het is een eigen denkrichting, die er in 1600 was, in 1700, in 1800, in 1900, en die zich ook nu zou moeten manifesteren.' G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, p. 253.

³ Vgl. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, pp. 134-135 en 161.

⁴ *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 53.

⁵ Daan Dijksman en John Jansen van Galen, 'Mr. E.M. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', in: *Haagse Post*, 13 november 1982, p. 29.

⁶ Vonhoff betoogt iets vergelijkbaars in: H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.